

# Elettyä teologiaa: Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkoherrojen ja seurakuntalaisten suhtautuminen etäehtoolliseen



## JOHDANTO

Suomen hallitus totesi yhteistyössä tasavallan presidentin kanssa Suomen olevan poikkeusoloissa covid-19-pandemian vuoksi maaliskuun 2020 puolivälissä. Tässä tilanteessa Suomen evankelis-luterilaisen kirkon seurakunnat siirsivät jumalanpalveluksensa valtaosin verkkovälitteisiksi.<sup>1</sup> Samalla kirkossa alkoi lähestyvän pääsiäisen vauhdittamana keskustelu jumalanpalvelusten viettämisestä poikkeusolojen aikana. Keskeiseksi kysymykseksi nousi muun muassa etoollisen viettämisen käytännöt – pidättäydettäisiinkö etoollisesta kokonaan vai vietettäisiinkö sitä suljetuin ovin pienellä osallistujajoukolla tai jopa ilman yhdenkään seurakuntalaisen läsnäoloa. Evankelis-luterilaisen kirkon piispat ohjeistivat omia hiippakuntiaan etoollisen viettämisen reunaehdoista puolitoista viikkoa poikkeusolojen toteamisen jälkeen, mutta käytännössä päätökset etoollisen viettämisestä tehtiin paikallistasolla.<sup>2</sup> Etoollisen viettämisen kysymykset olivat maailmanlaajuisesti yksi eniten keskustelua herättäneistä asioista kristillisissä

kirkoissa,<sup>3</sup> ja myös etäehtoollisen mahdollisuus puhututti keväällä 2020 niin kotimaassa kuin kansainvälisestikin.<sup>4</sup>

Tässä artikkelissa tarkastelemme Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jäsenten sekä kirkkoherrojen käsityksiä ja kokemuksia etäehtoollisesta koronapandemian ensimmäisen aallon aikana. Kysymme, miten seurakuntalaiset ja kirkkoherrat suhtautuivat ajatukseen

- 1 Salomäki 2020a, 1; Hallitus on todennut 2020.
- 2 Kallatsa & Mikkola 2020, 2–3. Kuten Kallatsa & Mikkola toteavat, piispojen ohjeilla oli käytännössä varsin vähän merkitystä paikallisseurakuntien päätöksissä etoollisen viettämisestä, ks. s. 8–10.
- 3 Ks. esim. Berger 2020, 118–119.
- 4 Saman huomion on tehnyt mm. Johnson 2020, 188–189 etäehtoollista etnografisesti tarkastelevassa artikkelissaan. Etäehtoollista puoltavista puheenvuoroista koronapandemian ensimmäisen aallon aikana, ks. esim. Jorgensson 2020; Mikkola 2020; Thompson 2020a. Etäehtoollista mahdollisena pitävistä puheenvuoroista, ks. esim. Aniol 2020; Lange 2020; Pajunen 2020.

etäehtoollisesta, millä tavoin he perustelivat etäehtoolliskantansa ja miten he kuvasivat mahdollista kokemustaan etäehtoollisen viettämisestä. Etäehtoollisella tarkoitamme papin toimittamaa ehtoollista, joka välitetään osallistujien vastaanottimiin verkkovälitteisesti ja johon seurakuntalaiset osallistuvat nauttimalla kotonaan leipää ja viiniä.

Teoreettisesti tutkimuksemme kytkeytyy eletyn uskonnon (lived religion) käsitteeseen ja tutkimusotteeseen. Eletyn uskonnon tutkimuksessa ollaan kiinnostuneita siitä, kuinka uskonto koetaan ja miten sitä harjoitetaan ja ilmaistaan arkielämässä. Meredith McGuiren mukaan eletyn uskonnon käsitteen avulla on mahdollista erottaa ihmisten tosiasialliset kokemukset uskonnollisten instituutioiden määrittelemistä kokemuksista ja käytännöistä.<sup>5</sup> Uskonto määrittäyty näin lähtökohtaisesti sen harjoittajien kautta eli sen mukaan, mitä he kokevat, tekevät, tuntevat ja ajattelevat.<sup>6</sup> Eletyn uskonnon tutkimuksessa yksilöitä ei kuitenkaan tarkastella irrallisina omasta historiallisesta ja kulttuurisesta kontekstistaan, vaan heidät paikannetaan omaan kulttuuriinsa. Yksilöiden kokemusten ja käytäntöjen ohella kiinnitetään siten huomiota heidän kontekstiinsa liittyviin reunaehtoihin ja rakenteisiin.<sup>7</sup> Kuten Robert Orsi on todennut, tutkimuksellisen mielenkiinnon kohteena ovat ”instituutiot ja yksilöt, tekstit ja rituaalit, käytäntö ja teologia, esineet ja ideat”.<sup>8</sup>

Orsin luonnehdinnasta huolimatta eletyn uskonnon tutkimuksessa yksilön kokemuksen ja ajattelun liitospintoja institutionaaliseen, viralliseen ja opilliseen tasoon ei aina ole hahmotettu. Pikemmin, kuten Helena Kupari ja Elina Vuola toteavat, ”institutionaalisen ja eletyn uskonnon välille [on] rakentunut vastakkainasettelu, jonka vuoksi virallinen uskonto ja oppi ovat jääneet helposti huomiotta.”<sup>9</sup> Kuparin ja Vuolan mukaan keskeiset teologiset ope-

tukset voivat olla hyvinkin tärkeässä asemassa myös maallikkojen puheessa.<sup>10</sup> He peräänkuuluttavatkin eletyn uskonnon tutkimusta, jossa teologiset ja opilliset kysymykset otetaan osaksi analyysijä siinä määrin kuin ne ovat olennaisia yksilöiden uskonnollista ajattelua ja kokemusta tarkasteltaessa.<sup>11</sup> Tässä artikkelissa kiinnitämme huomion nimenomaan elettyyn teologiaan<sup>12</sup> eli siihen, miten ihmiset itse ajattelevat etäehtoollisesta ja miten heidän ajattelunsa suhteutuu kirkon oppiin ja sen virallisiin ohjeistuksiin ja linjauksiin.<sup>13</sup> Yksilön ja hänen kontekstinsa dialogisuuden vuoksi hahmottelemme artikkelissamme seuraavaksi luterilaisen kirkon ehtoollisteologiaa ja avaamme lyhyesti verkkovälitteisen jumalanpalveluksen ideaa ja käytäntöjä, jotka ovat korona-aikana pitkälti luoneet jumalanpalveluselämän raamin niin kirkon työntekijöille kuin seurakuntalaisillekin.

## LUTERILAINEN EHTOOLLISTEOLOGIA JA VERKKOVÄLITTEISET JUMALANPALVELUKSET

Luterilaisen kirkon opetuksen mukaan sakramentti muodostuu kolmesta tekijästä: (1) armon lupauksen sanasta, jonka (2) Jeesus on itse antanut Raamatussa ja joka yhdistyy (3) konkreettiseen materiaan eli aineelliseen elementtiin. Näillä perustein Suomen evankelis-luterilainen kirkko tunnustaa kaksi sakramenttia: kasteen ja ehtoollisen.<sup>14</sup> Ehtoollisen näkyvinä merkkeinä ovat leipä ja viini, joissa Kristus on luterilaisen kirkon opetuksen mukaan itse todellisesti eli reaalisesti läsnä.<sup>15</sup> Ehtoollinen on *Katekismuksen* mukaan tarkoitettu kaikille kristityille,<sup>16</sup> joskin käytännössä kirkkojärjestyksessä ja piispainkokouksen hyväksymässä *Jumalanpalveluksen oppaassa* määritellään tarkemmin ehtoolliselle osallistumisen ehdot.<sup>17</sup> Ehtoollisen nauttimalla ihminen tulee luterilaisen ehtoolliskäsityksen mukaan osalliseksi

Kristuksen sovitustyöstä, syntien anteeksiantosta ja iankaikkisesta elämästä.<sup>18</sup>

Ehtoollinen on Suomen evankelis-luterilaisen kirkon teologiassa erityisesti kiitoksen, muistamisen ja yhteyden ateria,<sup>19</sup> jonka lahjaluonnetta korostetaan. Ehtoollisen painotetaan olevan testamentti: ylhäältä alas, Jumalalta ihmisille tuleva armon väline.<sup>20</sup> Ehtoollisen olemuksellinen perusta on Kristus ja hänen työnsä, ei ehtoollisen jakaja tai vastaanottaja.<sup>21</sup> Kristuksen reaalisen läsnäolon tunnustamiseen liittyvä olennainen näkökulma on muistelu tai muistaminen. Jeesuksen sanat ”minun muistokseni” (esim. Luuk. 22:19) merkitsevät luterilaisen ehtoolliskäsityksen mukaan mieleen palauttamisen (kr. ἀνάμνησις) ohella syvällisempää muistamisen synnyttämää yhteyttä Kristukseen. Ehtoollinen muistamisen tai muistelun ateriaana ”ei merkitse vain menneen mieleen palauttamista tai henkilön kunnioittamista vaan sellaista muistamista, jossa ajan ja paikan rajat reaalisesti murtuvat ja Kristus tulee seurakunnan keskelle pelastavasti läsnä olevana.”<sup>22</sup>

Jumalanpalvelusten ja näin ollen myös ehtoollisen sakramentin viettämistä Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa säätelee kirkolliskokouksen määränemmistöllä hyväksymät kirkkolaki ja -järjestys ja kirkkokäsikirja sekä piispainkokouksen hyväksymät jumalanpalveluksen oppaat. Juridisesti ensiksi mainitut kolme ovat säädöksiä ja jälkimmäiset ohjeita, mutta periaatteessa seurakuntien tulee noudattaa molempia. Ehtoollisen viettopaikasta kirkkojärjestys säättää seuraavaa:

Herran pyhää ehtoollista vietetään jumalanpalveluksessa. Ehtoollista saadaan viettää, paitsi kirkossa, seurakunnan siunauskappelissa ja kappelissa, myös muussa paikassa, jonka tuomiokapituli on kirkkoneuvoston tai seurakuntaneuvoston esityksestä tähän tarkoitukseen hyväksynyt. Ehtoollista

saadaan tilapäisesti viettää kirkkoherran valvonnan lisäksi myös muualla kuin kirkossa tai 2 momentin mukaisesti hyväksytyssä paikassa.<sup>23</sup>

Kirkkojärjestyksen mukaan yksityishenkilöille voidaan jakaa ehtoollista jumalanpalveluksen ulkopuolella, kirkkokäsikirjan määrittelemissä puitteissa.<sup>24</sup> Käytännössä kyseessä on ehtoollinen sairaan luona, josta *Kirkollisten toimitusten oppaassa* on omat ohjeensa.<sup>25</sup> Ehtoollisen jakaja on kirkkojärjestyksen mu-

5 McGuire 2008, 12.

6 Vrt. Orsi 2010, xxxix; Kupari & Vuola 2020, 29.

7 Orsi 2010, xxxvii–xxxix; Kupari & Vuola 2020, 19; Ratinen 2020, 95–96.

8 Orsi 2010, xxxvii.

9 Kupari & Vuola 2020, 7. Ks. myös s. 22.

10 Kupari & Vuola 2020, 21.

11 Kupari & Vuola 2020, 21. Tähän haasteeseen vastaa mm. Teemu Ratinen ko. kokoomateoksen luvussa ”Oppi elettyinä uskontona: Perhe- neuvojat ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon muuttuva avioliitto-opetus”. Ratinen 2020.

12 Ks. Kupari & Vuola 2020, 23–24, 26.

13 Teemu Ratinen on kutsunut vastaavaa asetelmaa tutkimuksessaan ”uskonnon virallisten rakenteiden ja yksilöllisten kokemusten dialektiseksi suhteeksi”. Ratinen 2020, 113.

14 Karttunen 2020, 90–91.

15 Katekismus 1999, 37§; Karttunen 2020, 92–93.

16 Katekismus 1999, 39§.

17 KJ 1, 4§; 2 B, 11§; Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 100.

18 Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 21.

19 Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 21.

20 Ehtoollisen lahjaluonteen painotus nousee erityisesti tunnustuskirjoissa, joiden syntytoksettissa katolisen kirkon oppia ehtoollisesta kristityn uhrina Jumalalle kritisoiitiin voimakkaasti. Ks. esim. Schmalkaldenin opinkohdat 1537, ensimmäinen osa, toinen opinkohta (Messu-uhri); Jolkkonen 2004, 132–140.

21 Katekismus 1999, 39§.

22 Karttunen 2020, 93. Ks. myös Kotila 2004, 245.

23 KJ 2 B, 9§.

24 KJ 2 B, 10 §. Ks. myös Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 99.

25 Sinä olet kanssani 2006, 104.

kaisesti pappi, mutta ehtoollisen jakamisessa voi avustaa myös lehtoriksi vihitty henkilö tai seurakuntalainen, jolle kirkkoherra on myöntänyt oikeuden avustaa ehtoollisella. Kuolemanvaarassa tai muussa erityisessä hätätilassa on kirkkojärjestyksen mukaan mahdollista, että kuka tahansa kristitty antaa hädänalaiselle ehtoollisen, mikäli pappia ei voida saada paikalle.<sup>26</sup>

Vaikka jumalanpalveluksen johtajana toimii pappi ja hänen roolinsa on myös ehtoollisen toimittamisessa keskeinen, kirkon liturgia-käsityksen näkökulmasta yhteisöllisyyden perspektiivi on jumalanpalveluksessa olennainen: koko seurakunta yhteisönä toteuttaa messun. Esimerkiksi Heikki Kotila on pohtinut hahmottavatko papit ja seurakuntalaiset jumalanpalveluksen kuitenkään koko yhteisön toteuttamaksi.<sup>27</sup> Nimenomaan yhteyden kannalta ehtoollinen on kirkon opetuksen mukaan joka tapauksessa jumalanpalveluksen osista keskeisimpien joukossa. Ehtoollisen yhteisöllinen luonne tulee ilmi suuntautuessaan ajan ja paikan yli, kohti niin toista ihmistä, Jumalaa kuin menneitä sukupolviäkin.<sup>28</sup> Ehtoollisen ajatellaan siten vahvistavan kristittyjä yhteisönä, suhteessa Jumalaan ja toinen toiseensa. Aiemman tutkimuksen mukaan ehtoollinen on erityisesti seurakuntalaisten näkökulmasta sekä ilmaus koko seurakunnan yhteenkuuluvuudesta että myös yhteenkuuluvuutta vahvistava.<sup>29</sup>

Kokemukset seurakuntayhteyden ja hengellisen yhteyden heikentymisestä ovat aiemman tutkimuksen mukaan olleet koronapandemian ensimmäisen aallon aikaan yleisiä. Keskeisiä syitä tähän ovat muun muassa mahdottomuus kokoontua fyysisesti yhteen, ongelmat verkkovälitteisiin tilaisuuksiin osallistumisessa sekä tunne oman aktiivisen osallistumisen vähentymisestä ja siten siirtymisestä seuraajan rooliin. Toisaalta verkkovälitteisyys on myös luonut yhteyden kokemuksia, jotka ylittävät

arkipäivän kohtaamisten rajat, ja esimerkiksi auttanut ihmisiä eläytymään niiden asemaan, jotka eivät poikkeusaikojen ulkopuolellakaan pääse fyysisesti osallistumaan seurakunnan toimintaan.<sup>30</sup>

Kirkon tutkimuskeskuksen tekemien selvitysten mukaan lähes puolet suomalaisista piti koronapandemian ensimmäisen aallon aikana tärkeänä tai erittäin tärkeänä sitä, että kirkko tarjosi mahdollisuuden verkon kautta tapahtuviin jumalanpalveluksiin.<sup>31</sup> Jumalanpalvelusten välittämisen suoratoistona voidaan nähdä olevan julkisen ja yksityisen – tai institutio-naalisen ja henkilökohtaisen – välimaastossa. Jumalanpalvelukset toimitetaan seurakunnissa, mutta ne välitetään ihmisten äylaitteisiin. Ihmiset voivat itse päättää, missä ja millä tavoin he osallistuvat verkkovälitteisiin jumalanpalveluksiin. Vaikka vanhimmat ikäryhmät ovat yleensä aktiivisimpia jumalanpalveluskävijöitä, verkossa välitettäviä jumalanpalveluksia pitivät kuitenkin tärkeimpinä alle 40-vuotiaat miehet ja 50–69-vuotiaat naiset.<sup>32</sup> Seurakunnista 92 prosenttia oli aloittanut jumalanpalvelusten välittämisen verkossa jo huhtikuun 2020 alkuun mennessä.<sup>33</sup> Verkkovälitteisyys asettaa haasteen etenkin ehtoollisen viettämiselle, vaikka etäehtoolliskokeiluja onkin tehty maailmanlaajuisesti jo parin viime vuosikymmenen ajan.<sup>34</sup>

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon piispat linjasivat heti maaliskuussa 2020 messujen järjestämisestä poikkeustilanteessa ohjeistavissa kirjeissään, että etäehtoollisen nauttiminen ei ole koronapandemiankaan vallitessa mahdollinen käytäntö. Piispat ilmaisivat tämän yhdessä sovitun kantansa jotakuinkin samoin sanankääntein kirjeissään:

Asianmukainen toteutustapa ei kuitenkaan ole se, että yksin papit toimittavat messun keskenään toisilleen, eikä varsinkaan toteutus, jossa papin ajatellaan kirkkotilassa konsestroivan ehtoollisen

virtuaalisesti samalla, kun seurakuntalainen nauttii kotonaan leipää ja viiniä.<sup>35</sup>

Piispoista vain Mikkelin hiippakunnan piispa Seppo Häkkinen totesi etäehtoollisen olevan mahdotonta kirkkojärjestyksen ja luterilaisen kirkon ehtoolliskäsityksen kannalta,<sup>36</sup> muut piispat eivät kirjoittaneet perusteluita.<sup>37</sup> Tampereen hiippakunnan piispa Matti Repo laati kuitenkin hiippakuntakirjeensä lisäksi myös avoimen facebook-kirjoituksen, jossa hän perusteli etäehtoollisen mahdottomuuden sekä teologisesti että käytännöstä nousevin pohdinnoin.<sup>38</sup> Kaikki piispat painottivat sen sijaan kirjeissään hengellisen kommuunion merkitystä poikkeusaikana. Hengellinen kommuunio merkitsee sananmukaisesti ”täyttä osallisuutta ehtoolliseen ilman fyysisistä osallistumista”,<sup>39</sup> eli ihminen nauttii ehtoollisen hengellisestä sel-laisessa tilanteessa, jossa siihen osallistuminen fyysisesti on mahdotonta.<sup>40</sup> Piispat ohjeistivat siten ihmisiä yhtymään ehtoolliseen omissa kodeissaan, mutta vain hengessä ja hengelli-sellä tasolla. He myös tarjosivat seurakuntiin erityistä rukousta käytettäväksi hengellisen kommuunion yhteydessä.<sup>41</sup>

## VASTAAJIEN TAUSTATIEDOT JA TUTKIMUSMENETELMÄ

Tässä osiossa kuvaamme tutkimusaineistoamme sekä vastaajien taustatietoja sosiodemogra-fisten tekijöiden (sukupuoli, ikä, hiippakunta/ asuinpaikka) sekä ehtoolliselle osallistumisen näkökulmista. Lopuksi kuvaamme tutkimusmenetelmäämme.

### Vastaajat

Tutkimusaineistomme koostuu kahdesta e-lomakkeella keväällä ja kesällä 2020 kerätystä kyselylomakeaineistosta. Ensimmäinen ai-neisto kerättiin Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkoherroilta. Kyselylomake lähetet-

- 26 KJ 2 B, 12 §. Ks. myös *Palvelkaa Herraa iloiten* 2009, 101. Ehtoollisen toimittamisesta ja jaka-misesta, ks. Kotila 2004, 253. Säädös kenen ta-hansa kristityn mahdollisuudesta antaa ehtool-linen on tehty sota-aikana, eikä pykälän tätä osaa ole tiettävästi sovellettu rauhan aikana.
- 27 Kotila 2004, 164.
- 28 *Palvelkaa Herraa iloiten* 2009, 27. Tunnustus-kirjoista ks. esim. *Yksimielisyyden ohje* 1570, 7. Pyhä ehtoollinen. Lutherin käsitys ehtoollisesta kommuuniona, ks. Jolkkonen 2004, 164–180. Koko messun yhteisöllisestä luonteesta, ks. esim. Joenperä 2013, 91, 98–101.
- 29 Joenperä 2013, 99; Vartiainen 2015, 135.
- 30 Ks. esim. Adam & Sbardelotto 2020, 480–481; Johnson 2020, erit. 194–199; Village & Francis 2020, 8–10.
- 31 Salomäki 2020b, 13; Salomäki 2020c, 11.
- 32 Salomäki 2020b, 14–15.
- 33 Salomäki 2020a, 7. Alkuvuodesta 2021 kirkon työntekijät ja luottamushenkilöt pitivät seura-kuntien verkkovälitteistä toimintaa hyvin ta-voittavana, mutta ennen kaikkea täydentävänä palveluna, joka ei voi korvata jumalanpalvelus-yhteyttä (Salminen 2021, 1).
- 34 Berger 2018, 75, 84.
- 35 Lainaus Kuopion hiippakunnan kirjeestä, Jolk-konen 2020.
- 36 Häkkinen 2020.
- 37 Ks. esim. Hintikka 2020; Peura 2020.
- 38 Repo 2020.
- 39 Johnson 2020, 202.
- 40 Hengellinen kommuunio on ollut käytössä erityisesti katolisessa kirkossa, mutta yleisty-nyt myös protestanttisissa kirkkoissa pandemian myötä. Käytännöstä ja sen historiasta katolises-sa kirkossa, ks. esim. Foley 2021.
- 41 Ks. esim. Peura 2020: ”Seurakuntalaisten yh-teyden kaipuulle tulee antaa tilaa. Sen vuoksi ehtoollista vietettäessä voidaan lukea ja näyttää myös tekstinä esimerkiksi seuraava rukous: Herra Jeesus, uskon, että olet läsnä sakramen-tissasi ja tahtoisin ottaa sinut siinä vastaan kuin juhlavieraan. Koska juuri nyt en voi, rukoilen sinua: Tule silti luokseni Vapahtajana, syntien anteeksiantajana ja lohduttajana. Tahdon seu-rata sinua, Jumalan Karitsa, minne ikinä minut vietkin, ja rakastaa sinua yli kaiken, ja lähim-mäistäni niin kuin itseäni. Ole ylistetty, Herra Jeesus Kristus! Aamen.”

tiin kaikille luterilaisen kirkon kirkkoherroille sähköpostitse hiippakuntien tuomiokapitulien sekä Suomen kirkon pappisliiton kautta. Kyselyyn vastasi 141 kirkkoherraa ja vastausprosentti oli 37. Vastaajista 70 prosenttia oli miehiä ja 29 prosenttia naisia, yksi vastaajista ei halunnut kertoa sukupuoltaan. Sukupuolijakauman osalta vastaajajoukko on edustava: kaikista Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkoherroista miehiä on 75 prosenttia ja naisia 25 prosenttia.<sup>42</sup> Suurin osa vastaajista kuului vanhimpiin ikäryhmiin (50–59 vuotta tai yli 59 vuotta). Vastaajat on ryhmitelty iän mukaan taulukossa 1.

Kyselymme vastasi kirkkoherroja kaikista hiippakunnista. Suhteutettuna luterilaisen kirkon kirkkoherrojen kokonaismäärään erityisesti Oulun hiippakunnan kirkkoherrat ovat aineistossamme hieman yliedustettuina, kun taas Tampereen hiippakunnan kirkkoherrat ovat aliedustettuina. Taulukossa 2 vastaajat on ryhmitelty hiippakunnan mukaan.

Ensimmäinen aineistomme kerättiin heti pääsiäisen 2020 jälkeen. Ehtoollista pääsiäisen aikana viettäneistä kirkkoherroista 37 prosenttia kertoi ehtoollisen viettämiseen liittyvistä positiivisista tunnekokemuksista ja 15 prosenttia negatiivisista kokemuksista. Positiivisia tunteita kuvattiin muun muassa sanoilla arvokas, pyhä, merkityksellinen, koskettava ja tärkeä. Monen kirkkoherran vastaksessa ilon tunteisiin sekoittui kuitenkin surua, syllisyyttä ja kaipausta toisten yhteyteen. Joka kolmas (30 %) kirkkoherra kokikin jonkinlaista ristiriitaa ehtoollisen äärellä. Negatiivisia tunteita esiintuoneet kirkkoherrat kokivat ehtoollisen viettämisen ennen kaikkea outona ja surullisena osallistumisen rajoitusten vuoksi. Neutraalissa sävyssä ehtoolliskokemuksesta kertoi 18 prosenttia kirkkoherroista.

Toinen e-lomakeaineisto koostuu 225 suomalaisen vastauksista. Kysely suunnattiin Suo-

men evankelis-luterilaisen kirkon toimintaan osallistuneille henkilöille. Kutsua osallistua tutkimukseen jaettiin Itä-Suomen yliopiston internetsivuilla ja sosiaalisessa mediassa eri verkostoissa. Vastaajista 192 kuuluu Suomen evankelis-luterilaiseen kirkkoon. Käsittelemme tässä artikkelissa ainoastaan luterilaisen kirkon jäsenten vastauksia. Aineiston rajaus perustuu vertailtavuuteen, sillä toinen aineistomme koostuu nimenomaan luterilaisen kirkon kirkkoherrojen vastauksista. Artikkelin on näin rajattu tarkastelemaan luterilaista ehtoollisteologiaa ja luterilaisen kirkon piirissä esiintyviä käsityksiä etäehtoollisesta.

Naiset vastasivat tutkimukseen selvästi yleisemmin kuin miehet: vastaajista 73 prosenttia oli naisia ja 26 prosenttia miehiä. Loput vastaajista eivät ilmoittaneet sukupuoltaan. Vastaajia oli kaikista ikäryhmistä. Taulukossa 3 on eritelty vastaajat ikäryhmittäin.

Maantieteellisesti vastaajia oli kaikista maakunnista. Taulukossa 4 vastaajat on ryhmitelty viiteen alueeseen Tilastokeskuksen määrittelemän Suomen suuraluejaon<sup>43</sup> mukaisesti. Lisäksi taulukossa on kuudentena alueena ulkomailta asuva vastaaja.

Yli puolet (56 %) tutkimukseemme vastanneista luterilaisen kirkon jäsenistä ei ollut osallistunut lainkaan ehtoolliselle vastausajankohtaan mennessä koronapandemian aikana. Noin kolmasosa (36 %) vastaajista kertoi osallistuneensa ehtoolliselle kirkossa ehtoollisjumalanpalveluksessa ja 12 prosenttia vastaajista oli osallistunut ehtoolliselle muualla tai muulla tavalla kuin kirkossa vietetyssä ehtoollisjumalanpalveluksessa. Yhteensä 82 vastaajaa kuvaili ehtoolliselle osallistumisestaan sanallisesti. Suurin osa näistä vastaajista (73 %) kirjoitti ehtoollisen viettoon liittyneistä käytännön järjestelyistä, erityisesti turvavälien noudattamisesta kirkossa. 43 prosenttia vastaajista puolestaan kuvaili tunnekokemuksiaan.



Yhteensä 29 vastaajaa kertoi positiivisista tunnekokemuksista, kun taas yhdeksän vastaajaa oli kokenut tilanteessa negatiivisia tunteita. Positiivisia tunteita raportoineet vastaajat kuvailivat tilannetta muun muassa hienoksi, iloiseksi, ihanaksi, levolliseksi, yhteisölliseksi ja pyhäksi. Negatiivisiksi luokitellut tunnekokemukset liittyivät rauhattomaan ja turvattomaan oloon, joka johtui ennen kaikkea siitä, että vastaajat olivat kokeneet hygieniaan liittyvien toimien olleen joko liian vähäisiä tai liioiteltuja.

Toisen kyselymme vastaajajoukko edustaa pientä osaa luterilaisen kirkon jäsenistä. Kyselyyn ovat oletettavasti vastanneet tietotekniikkaa arjessaan hyödyntävät kirkon aktiivijäsenet, joiden elämään seurakunnissa koronan aikana tapahtuneet muutokset ovat jollain tavalla vaikuttaneet. Vastaajissa on naisia huomattavasti enemmän kuin miehiä, mikä heijastelee sitä, että naiset osallistuvat yleensäkin miehiä aktiivisemmin kirkon toimintaan. Vastaajia on maantieteellisesti joka puolelta Suomea ja he ovat eri ikäisiä. Kuitenkin vastaajajoukko on niin pieni, ettei seurakuntalaisaineistoamme voida yleistää koskemaan kaikkia luterilaisen kirkon jäseniä. Tutkimustuloksemme ovat näin ollen tämän aineiston osalta suuntaa antavia, mutta ne avaavat kuitenkin luotettavasti niitä ajatuksia, joita aktiivisesti jumalanpalveluksissa käyvillä kyselyyn vastaajilla on etäehtoisesta.

Yhteensä tutkimusaineistomme muodostuu 333 vastaajan kyselylomakevastauksista. Viittaamme tekstissä kirkkoherrojen vastauksiin koodilla K ja seurakuntalaisten vastauksiin koodilla V.

## Menetelmä

Molemmat kyselylomakkeet sisälsivät sekä avoimia että suljettuja kysymyksiä. Kirkkoherroille suunnatun lomakkeen kysymykset olivat jaoteltuina seuraavien teemojen alle: taustatiedot, ehtoollisjumalanpalvelusten

viettäminen koronaepidemian aikana, ehtoollisjumalanpalvelusten viettämisestä päättäminen, ehtoollisjumalanpalvelusten viettäminen pääsiäisenä 2020 ja yksityinen ehtoollinen. Seurakuntalaisille suunnatussa lomakkeessa vastaavat teemat olivat: taustatiedot, osallistuminen jumalanpalveluksiin, kokemukset striimatuista seurakunnan tilaisuuksista, ehtoollinen ja koronapandemian vaikutus rukouselämään. Tässä artikkelissa keskitymme etäehtoisesta kannalta merkityksellisiin kysymyksiin. Suoraan etäehtoisista kartoittava avoin kysymys oli molemmissa lomakkeissa muotoiltu seuraavasti: ”Julkisuuksissa on keskusteltu etäehtoisesta mahdollisuudesta. (Pappi toimittaa ehtoollisen messussa ja striimausta seuraavat seurakuntalaiset voivat nauttia leivän ja viinin kotonaan.) Mitä ajattelet etäehtoisesta?”

Eletyn uskonnon tutkimusotteen mukaisesti analysoimme aineistoa pääosin laadullisin menetelmin, aineistolähtöisellä sisällönanalyysillä.<sup>44</sup> Analyysissä kiinnitämme huomion ennen kaikkea vastaajien omaan ajatteluun ja kokemuksiin eletyn teologian näkökulmasta. Painotamme vastaajien omia kokemuksia, mutta samalla käymme vuoropuhelua niiden ja kirkon opin välillä.

Laadullisen analyysin lisäksi kvantifioimme etäehtoisuuteen liittyviä vastauksia käyttämällä jakoa kuuteen kategoriaan (jyrkän kielteinen – kielteinen – ei mielihoidettua tai pohdinta kesken – varovaisen myönteinen – selvästi myönteinen – kanta ei käy ilmi). Näin aineistosta on mahdollista tehdä koko vastaajajoukon näkemyksiä summaavia kuvioita. Määrällisessä analyysissä

42 Henkilöstötilasto 2020.

43 Suuralueet 2021.

44 Eletty uskonto tutkimusotteena, ks. Kupari & Vuola 2020, 10–11.

käytämme varianssianalyysiä. Aineisto on käsitelty IBM SPSS Statistics 25 -ohjelmistolla. Seuraavaksi tarkastelemme vastaajien suhtautumista etäehtoolliseen. Aloitamme luomalla yleisen katsauksen tutkimustuloksiimme määrällisestä näkökulmasta, minkä jälkeen syvennymme arvioimaan laadullisella analyysillä saamiamme tuloksia.

## SEURAKUNTALAISTEN JA KIRKKOHERROJEN ETÄEHTOOLLISKANNAT

Kyselyyn vastanneiden kirkkoherrojen ja seurakuntalaisten etäehtoolliskannoissa oli jonkin verran eroja, jotka on kuvattu kuviossa 1.

Kirkkoherroista 76 prosenttia suhtautui etäehtoolliseen kielteisesti tai jyrkän kielteisesti, kun seurakuntalaisten keskuudessa näitä näkökantoja edusti puolet vastaajista. Varovaisen tai selvän myönteisesti kirkkoherroista suhtautui 11 prosenttia, seurakuntalaisista puolestaan lähes kolmannes (29 %). Kesken olevan pohdinnan tai mielipiteen puuttumisen ilmaisi kirkkoherroista 10 prosenttia, kun seurakuntalaisissa heitä oli tähän verraten lähes kaksinkertainen määrä (19 %). Vastauksista tehdyn varianssianalyysin ( $F=43,039$ ;  $p<0,001$ ) perusteella kirkkoherrat suhtautuivat etäehtoolliseen selvästi kielteisemmin (ka. 1,87) kuin kyselyyn vastanneet seurakuntalaiset (ka. 2,82). Keskihajontojen (kirkkoherrat 1,13; seurakuntalaiset 1,26) perusteella ryhmien sisäiset vaihtelut ovat kuitenkin suuria.

Molemmissa aineistoissa sukupuoli näyttäisi myös merkitykselliseltä tekijältä, mikä on tuotu esiin kuvioissa 2 ja 3.

Seurakuntalaisnaisista noin kolmannes suhtautui etäehtoolliseen myönteisesti ja 46 prosenttia kielteisesti, kun taas miehistä noin neljännes suhtautui myönteisesti ja 62 prosenttia kielteisesti. Naiskirkkoherroista 16 prosenttia suhtautui etäehtoolliseen myönteisesti ja

70 prosenttia kielteisesti, mieskirkkoherroista 9 prosenttia myönteisesti ja 78 prosenttia kielteisesti. Näin ollen molemmissa aineistoissa suhtautuminen etäehtoolliseen oli naisten parissa keskimäärin myönteisempää, erityisesti seurakuntalaisten joukossa. Seurakuntalaisten osalta tätä huomiota tukee myös tehty varianssianalyysi, jonka mukaan etäehtoolliskannassa oli tilastollisesti merkitsevä ero ( $F=5,761$ ;  $p<0,05$ ) sukupuolten välillä. Ero keskiarvoissa (nainen=2,96; mies=2,41) ei kuitenkaan ole kovin suuri. Keskihajontojen perusteella (nainen=1,24; mies=1,25) sukupuolten sisäinen vaihtelu ehtoolliskannassa onkin seurakuntalaisaineistossa selvästi suurempaa kuin sukupuolten välinen. Kirkkoherra-aineistossa sukupuolten välillä ei sen sijaan ollut varianssianalyysin perusteella tilastollisesti merkitsevää eroa ehtoolliskannoissa. Kummastakaan aineistosta ei myöskään löytynyt tilastollisesti merkitseviä eroja eri ikäryhmien välillä.

Vaikka sekä kirkkoherrojen että seurakuntalaisten joukossa etäehtoolliseen suhtauduttiin selvästi useammin kielteisesti kuin myönteisesti, kyselyyn vastanneista henkilöistä seurakuntalaiset olivat yleisesti ottaen kirkkoherroja myönteisempiä etäehtoollisen viettämisestä kohtaan. Ero voisi selittyä maallikoiden ja teologien välisellä erolla, jolloin kirkkoherrat edustaisivat useammin luterilaisen kirkon oppia – ja tähän liittyen piispojen esiin tuomaa kantaa – ja seurakuntalaiset puolestaan käytännön näkökulmia. Tämä sopisi myös eletyn uskonnon tutkimuksen usein edustamiin premisseihin.<sup>45</sup> Asia ei kuitenkaan ole näin yksinkertainen, kuten kuvaamme alla. Molemmissa vastaajaryhmissä on nimittäin varsin tasapuolisesti niin perustelemattomia vastauksia, käytäntöön liittyviä pohdintoja kuin teologisia ja sakramentin luonteeseen liittyviä perustelujakin. Joka tapauksessa seurakuntalaisten kirkkoherroja keskimääräisesti myönteisempi suhtautuminen etä-



ehtoolliseen heijastelee nähdäksemme kirkon viimeisimmän nelivuotiskertomuksen (2020) tuloksia suomalaisten aiempaa avoimemmasta suhtautumisesta erilaisiin uskonnollisuuksiin ja henkisyys-teen, mikä leimaa nelivuotiskertomuksen mukaan erityisesti millenniaali- ja z-sukupolvea.<sup>46</sup>

## HÖPÖ HÖPÖSTÄ SYVÄLLISEEN TEOLOGISEEN POHDINTAAN

Yksinkertaisimmillaan oma etäehtoolliskanta tuotiin esiin molemmissa vastaajaryhmissä lyhyesti ja perustelematta. Etäehtoolliseen kielteisesti suhtautuvien vastauksissa toistuivat usein ”en kannata”, ”en innostu” ja ”ei tunnu oikealta” -tyyppiset ilmaisut. Muutamissa kirkkoherrojen lyhyissä vastauksissa esiintyi myös varsin arvottavia sanavalintoja, kuten seuraavat: ”Höpö höpö” (K27), ”Naurettavaa” (K101), ”Aivan hassu ja typerä idea” (K113). Tämän tyyppisiä kannanottoja ei ollut seurakuntalaisaineistossa. Myönteisesti suhtautuvien joukossa niin seurakuntalaisten kuin kirkkoherrojen parissa puolestaan esiintyi lyhimmillään ”hyvä ajatus”, ”mahdollista” ja ”oikein hyvä” -tyyppisiä ilmaisuja. Näitä oli enemmän seurakuntalaisaineistossa, kun taas kirkkoherrojen vastauksissa myönteisiä kantoja avattiin yleensä pidemmin.

Molempien vastaajajoukkojen perusteluissa viitattiin muutamaan kertaan käytännöllisiin näkökulmiin. Seurakuntalaisten vastauksissa nousi muun muassa esiin etäehtoollisen käytökelpoisuus silloin, kun ehtoolliselle pääsyssä on rajoituksia sairastamisen tai muun liikku-  
misen esteen vuoksi. Näin pohti esimerkiksi seurakuntalaisvastaaja V10: ”Outoa, mutta varmaan niille tärkeä jotka eivät terveydentilan vuoksi pääse.” Kirkkoherrojen parissa lähinnä vainot nostettiin esiin mahdollisena etäehtoollisen perustelevana, käytännön tekijänä (K89). Ehtoollisaineiden hankkiminen mietitytti yhtä seurakuntalaista: ”Ajatus hyvä, mutta epäilen

käytännön toteutusta. Esim. Mistä ja miten saisi ehtoollisviinin ja -leivän?” (V109). Ehtoollisenviетtopaikan ongelman toi puolestaan esiin kirkkoherra, joka totesi:

– – Kirkkoherrojen vastuulla on ratkaista, missä ehtoollista vietetään. Jos tämä säädös otetaan todesta, kunkin seurakunnan kirkkoherran tulisi tietää missä kodeissa aiotaan osallistua ehtoolliseen ja viranhaltijapäätöksellään hyväksyä nuo paikat ehtoollisenviетtopaikoiksi. Etäehtoollisessahan ei olisi kysymys sairaanehtoollisesta, vaan yhteisöllisestä ehtoollisenviетtosta. (K20)

Vastaaja viittaa kirkkojärjestyksen määritelmään tilapäisestä ehtoollisenviетtopaikasta, jonka valvonnasta vastaa kunkin seurakunnan kirkkoherra.<sup>47</sup> Kirkkoherrojen vastauksissa esiintyi myös käytännön huoli siitä, että seurakuntalaiset eivät viitsisi enää tulla kirkkoon, jos etäehtoollinen olisi mahdollinen (K46; K56).

Leimallinen piirre kirkkoherrojen vastauksissa suhteessa seurakuntalaisaineistoon oli piispojen auktoriteettiin tai näkemykseen vetoaminen, jota esiintyi kymmenessä kirkkoherraineiston vastauksessa. Kolme kirkkoherraa vetosi piispa Matti Revon etäehtoollisen kiistäviin perusteluihin (K38, K39, K52). Revon keskeisiä perusteluja olivat hänen facebook-kirjoituksessaan reaali-presens, konsekraation ulottumisen kysymykset ja kirkon virkakäsitys, kirkkokäsikirjan ja -järjestyksen noudattaminen sekä ajatus oven avaamisesta käytännölle, joka helposti jatkuisi myös poikkeusajan jälkeen.<sup>48</sup> Muutoin kirkkoherrat heijastivat omaa kantaan-

45 Tästä ks. myös Ratinen 2020, 96.

46 Ks. esim. tutkimuksen johtopäätökset: Hytönen et al. (2020), 251–266. Ks. myös esim. Utriainen 2020, 220 etsijöiksi kutsuttujen ihmisten tavasta hakea omaehtoisia tapoja toteuttaa hengellisyytään.

47 KJ 2 B, 9§.

48 Repo 2020.

sa piispoihin muun muassa seuraavasti: ”Piispojien mukaan se ei vastaa luterilaista ehtoolliskäsitystä. Parempi että asiassa on yhtenäinen linja” (K37), ”[Etäehtoollinen on] Ok, kunhan piispa näkee asian niin” (K112).

Siinä missä moni kirkkoherra vetosi nimenomaan piispoihin auktoriteettina, kaksi seurakuntalaisista vetosi suoraan Jeesuksen auktoriteettiin – niin etäehtoollisen puolesta kuin sitä vastaan asettuvassa kannassa (V64; V91). Toisaalta yksi seurakuntalaisista myös totesi, että piispoja ja pappeja täytyisi kuunnella asiaa teologisesti pohdittaessa (V221), ja toinen seurakuntalainen ilmaisi tietävänsä piispojien kielteisen kannan (V114). Kuten Teemu Ratinen on todennut, yksilöt suhteuttavat itseensä ja elämäänsä liittyvää pohdintaa muun muassa vallalla oleviin normeihin.<sup>49</sup> Näin on myös opillisen ajattelun suhteen. Piispojien kannan huomioon ottaminen näyttlee luonnollisesti suurempaa roolia kirkkoherrojen kuin seurakuntalaisten vastauksissa yksistään piispallisen kaitsennan näkökulmasta, siis kirkkoherranviran synnyttämästä tarpeesta ajatella yhdenmukaisesti suhteessa viralliseksi koettuun teologiaan ja sen normeihin.

Kirkkoherrojen vastauksissa teologisia ja ehtoollisen luonnetta pohtivia näkökulmia oli hieman yli puolessa vastauksista (54 %). Seurakuntalaisten vastauksista vajaassa 40 prosentissa pohdittiin omaa etäehtoolliskantaa teologisesta ja/tai sakramentin luonnetta erittelevästä näkökulmasta. Teologisista teemoista sekä seurakuntalaiset että kirkkoherrat pohtivat vastauksissaan eniten ehtoollisaineiden pyhittämisen eli konsekroinnin näkökulmia, erityisesti konsekraation ylettymistä koteihin tai toimimista ruudun välityksellä sekä ehtoollisen yhteisöllistä luonnetta.

Kaksi etäehtoolliseen kielteisesti suhtautuvaa seurakuntalaista ja kahdeksan kirkkoherraa toi esiin sen, ettei etäehtoollinen ole luterilai-

sen kirkon opin, tunnustuksen, tradition tai lainsäädännön mukaista, mutta asiaa ei eritelty sen pidemmälle. Monen vastaajan huoli sen sijaan kiteytyy tämän seurakuntalaisvastaajan kysymyksessä: ”Onko mikä tahansa viinitilkka ja leipä ehtoollinen, vaikka pappi sen ruudun takaa sanoisi?” (V43). Useissa etäehtoolliseen kielteisesti suhtautuvissa pohdinnoissa painotettiin sitä, että ”Kristus on läsnä leivässä ja viinissä alttarilla, eikä missään toisessa leivässä ja viinissä missä ja milloin tahansa” (K58).<sup>50</sup> Useampi seurakuntalainen ja kirkkoherra oli myös sitä mieltä, että oikea ehtoollisyhteys on mahdollista saavuttaa vain kokoontumalla fyysisesti yhteen ja siksi etäehtoollinen on mahdoton ajatus (esim. K110; K128; V180; V186). Nämä ehtoollisen fyysisistä luonnetta painottavat vastaajat kuuluvat siihen aiemmassakin tutkimuksessa esiin tuotuun joukkoon, jotka eivät pidä etäehtoollista ”oikeana” ehtoollisena. Näin ajattelevien keskuudessa painottuu yleensä jakolinja virtuaalisen ja todellisen välillä, jossa virtuaalinen edustaa varsin yksiselitteisestikin ei-reaalista, siis vastakohtaa todelliselle elämälle.<sup>51</sup>

Etäehtoolliseen varauksellisesti, mutta ei välttämättä kieltäen suhtautuvien parissa pohdinta konsekraatiosta sai syvällisiä teologisia sävyjä useammassa vastauksessa. Seuraava seurakuntalainen pohti ehtoollisteologiaa peilaten sitä erityisesti reformoidun kirkon oppiin:

Vähän outo ajatus teologisesti. Luterilaisuudessa kun on kai ajatus, että Kristus on läsnä fyysisissä aineissa eikä vain ehtoollistapahtumassa, kuten Calvin kai opetti. Tällainen kokeilu vaatisi ainakin teologista pohdintaa. Mahdotonta se ei tietysti ole, eri kristillisissä kirkoissa saa olla eri käsityksiä tästä asiasta ja olen sinänsä avoin. (V36)

Merkillepantavaa on, että seurakuntalaiset pohtivat kirkkoherroja enemmän rajapintoja luterilaisen opin ja muiden kirkkojen oppien

välillä. Kirkkoherroista kaksi vertaili luterilaista oppia muihin (K123; K128), kun seurakuntalaisista näin teki edellä siteeratun lisäksi myös viisi muuta (V39; V57; V147; V209; V214).

Kirkkoherroista erityisesti seuraavat olivat pysähtyneet ehtoollisen teologian äärelle:

Kristuksen sana tekee ehtoollisesta ehtoollisen, tuo sama sana siunannee leivän ja viinin kotonakin, mutta ongelmattomaksi se ei etäehtoollista tee. Sillä toiseksi: Augsburgin tunnustuksen XXV,1 ja Augsburgin tunnustuksen puolustuksen XXIV,1 ja 49 kohdat edellyttävät ehtoollisen jakajan ja vastaanottajan kohtaamista, ehtoollisen jakajan tulee tietää, kenelle ehtoollinen jaetaan. (K20)

Vaatii enemmän keskustelua siitä mitä ehtoollisen konsekrointi tarkoittaa ja mihin asti voidaan ajatella asetussanojen vaikuttavan ja esim kuuluuko ehtoollisaineiden ylle tehty ristinmerkki konsekratioon vai ei. On myös hyvä huomata että vielä joitakin kymmeniä vuosia sitten ehtoollisen konsekratio oli varsin eleetön tapahtuma ja tuskin ne silti olivat pelkkää leipää ja viiniä ehtoollisvieraille. (K82)

Luterilaisessa perinteessä nimenomaan eukaristinen rukous on ymmärretty ehtoollisaineiden konsekroutumisen kannalta keskeisimmäksi,<sup>52</sup> mikä heijastuu myös kirkkoherrojen pohdinnassa. Sen sijaan ristinmerkin tekeminen ehtoollisaineiden yllä ei näytä olevan luterilaisen opin näkökulmasta välttämätön akti, sillä esimerkiksi *Jumalanpalveluksen oppaassa* ohjeistetaan tekemään ristinmerkki ”vain yhden leipälautasen ja maljan yli”.<sup>53</sup> Kirkkoherra K82 nosti siten esiin opillisesta näkökulmasta olennaisen kysymyksen, tosin peilaten sitä erityisesti historiallisesti ehtoollisen toimittamisen käytäntöihin. Tämän päivän teologisten keskustelujen ja erityisesti eletyn teologian näkökulmasta historiallisen perspektiivin huomioon ottaminen onkin olennaista.<sup>54</sup>

Oppi ei ole muuttumaton rakennelma,<sup>55</sup> vaan luonteeltaan jatkuvasti erilaisten neuvottelujen ja uudelleenneuvottelujen kohteena ja siten myös avoin uudelleenmuotoiluille.

Kirkkoherra K97 hahmotteli puolestaan jo opillis-käytännöllisesti sitä, kuinka Kristuksen reaalinäköalo voisi olla mahdollista etäehtoollisissa:

Se olisi mielestäni ajateltavissa live-stream -lähettyksessä, mutta ei nauhoitteena. Reaaliaikaisuus tuntuu tärkeältä reaali-presensissä. Silloin koetaan samanaikainen yhteys ihmisten kesken. (K97)

Puheenvuoro ikään kuin jatkaa uutta kehitellen yllä lainatun kirkkoherran K20 pohdintaa siitä, että ehtoollista jakavan täytyy tietää, kenelle ehtoollinen jaetaan.

Kirkkoherran kuvaaman, monenvälisen yhteyden käyttämisestä on hahmoteltu myös aiheesta käydyssä julkisessa keskustelussa.<sup>56</sup> Reaaliaikainen mahdollisuus nähdä muut jumalanpalvelukseen osallistujat ja käydä esimerkiksi chatissa keskustelua luovat Sarah Johnsonin etnografisen

49 Ratinen 2020, 109–110.

50 Samankaltaisia perusteluita esim. vastaajilla K92; V8; V15; V38; V134.

51 Seurakuntalaisvastaaja V19 totesikin, ettei ”etäehtoollinen ole oikea ehtoollinen”. Fyysisyydestä, materiaalisuudesta ja virtuaalinen vs. todellinen -ajattelusta, ks. esim. Berger 2018, 56–57, 69–70, 84–88 *et passim.*; Thompson 2020, 19. Kysymys virtuaalisuuden ja reaalisuuden rajapinnoista ei ole yksioikoinen tai itsestään selvä, kuten muun muassa Berger ja Thompson ovat todenneet.

52 Kotila 2004, 233.

53 Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 25. Kursiivi kirjoittajien.

54 Historiallisen perspektiivin tärkeydestä etäehtoolliskeskustelussa, ks. Berger 2018, erit. 78–79; 89–90.

55 Ratinen 2020, 97.

56 Hefner 2020; Mikkola 2020.

tutkimuksen mukaan yhteisöllisen tilan ja tukevat näin myös ehtoollisyhteyden ja Kristuksen todellisen läsnäolon kokemista.<sup>57</sup> Edellisen kirkkoherran lisäksi yksi seurakuntalainen toi myös esiin, että etäehtoollinen loisi nimenomaan yhteyden kokemusta: ”Tosi siistii olis jos kotona vastaanottimen ääressä olis useampi katsoja niin vois kokea yhteyttä kotiseurakunnassa ehtoollista nauttien” (V108).

Kirkkoherrojen parissa esiintyi kuitenkin myös huolta siitä, että etäehtoollinen vääristäisi seurakuntalaisten käsitystä ehtoollisenvietosta ja seurakunnan yhteisöllisyydestä, kuten esimerkiksi K25 sanoittaa:

Ajattelen, että sen aika ei missään tapauksessa ole nyt meidän kirkossamme. Periaatteessa se voisi olla ihan oikein – myös teologisesti – mutta maallistuneessa yhteiskunnassa ja ohueksi käyneessä seurakuntalaisuudessa tällaiset etäehtoolliset vääristäisivät seurakuntakäsitystä ja yhteyden keskeistä merkitystä (siitä, mikä on Kristuksen ruumis ja mitä merkitsee sen jäsenenä oleminen). (K25)

Myös pappisviran tarpeellisuuden hämärtyminen nousi huoleksi (K127). Etäehtoollisen viettäminen nähtiin myös porttina siihen, että ”ehtoollisen oikea asettaminen ei ole merkityksellistä, vaan kotona voi nauttia ehtoollista silloin kuin tahtoo” (K103). Seurakuntalaisaineistossa papin merkitystä ehtoollisen toimittajana kyllä korostettiin (V63; V143), mutta toisaalta eräs vastaajista myös totesi, ettei pappi ole ehtoollisen toimittamisessa välttämätön (V158). Toinen seurakuntalaisvastaaja arvioi, ettei ehtoollisen pyhyys riipu ”papista tai itse leivästä tms.” (V214). Tarkoittiko vastaaja papin tarpeellisuutta ylipäänsä vai vaikkapa papin ominaisuuksia ei käy vastauksesta ilmi, joskin jälkimmäinen näyttäisi todennäköisemmältä. Ajatuksessa voi joka tapauksessa nähdä viitteen esimerkiksi *Katekismuksen* määritelmään siitä,

miten ehtoollisen jakajan sijaan ehtoollisen olemukselle olennaista on Kristuksen työ.<sup>58</sup> Erityisesti vastaajan V158 näkemyksestä papin tarpeellisuudesta on nähtävissä kuitenkin selkeästi, ettei se nouse kirkkoa koskevien säädösten tuntemisesta, sillä hätätilanne pois lukien ehtoollisen toimittaja on nimenomaan pappi.<sup>59</sup> Voidaanko pandemian aiheuttamaa yleistä poikkeustilannetta pitää suoraan kuolemanvaaraan tai muuhun erityiseen hätätilanteeseen verrattavana tilanteena on kiinnostava ja monimutkainen kysymys muun muassa pandemian pitkäkestoisuuden vuoksi. Edellisistä esimerkeistä näkyy joka tapauksessa, että seurakuntalaisten oma ajattelu voi olla sekä kirkon opetuksen mukaista että siitä poikkeavaa. Vastauksista ei kuitenkaan ole välttämättä suoranaisesti pääteltävissä, onko tämä tiedostettua vai tiedostamatonta.

Kahdessa seurakuntalaisvastauksessa etäehtoollisen yhdeksi teologiseksi perusteluksi nousi Jumalan kaikkivoipaisuus ja kaikkialla läsnäolevuus (V22; V114). Myös yksi kirkkoherroista pohti:

– – seurakunta voisi olla tässä yhtä, kaikilla olisi sama mahdollisuus. Enkä välttämättä tajua, miksi näin ei voisi tehdä, eikä kirkon uskon sisällä muutenkin ylitetä ajan ja paikan rajoja (K68).

Näiden vastaajien esiin nostamat argumentit ovat puhututtaneet teologeja maailmanlaajuisesti koronapandemian aikana. Etäehtoollista puoltavat ovat muun muassa argumentoineet, että ehtoollisella on ajallisuuden ja paikallisuuden ylittävä ominaisuus tai tuoneet esiin ajatuksen Kristuksen virtuaalisesta läsnäolosta, joka on muodossa tai toisessa leimannut kristinuskon alkutaipaleelta lähtien.<sup>60</sup> Kysymys virtuaalisuuden suhteesta kokonaisvaltaiseen keholliseen kokemukseen on kuitenkin monimutkainen, kuten yksi seurakuntalainen sanoitti:

En toisaalta haluaisi rajata Jumalan toimintaa ihmisten ylläpitämiin ja rakentamiin säädöksiin, mutta toisaalta niin jumalanpalveluksessa kuin ehtoollisessakin jokin tuntuu kärsivän, jos osallisuus toteutuu vain ruudun kautta. (V194)

Osallisuuden ja eletyn teologian näkökulmasta kiinnostava on myös hengellinen kommuunio, joka nousi esiin muutamissa vastauksissa. Piispojen ohjeistuksen mukaan seurakuntalaiset tulevat osallisiksi ehtoollisesta hengellisestä osallistuksessaan etäyhteydellä jumalanpalvelukseen, jossa nautitaan pienen joukon ehtoollisen paikan päällä.<sup>61</sup> Myös kaksi kirkkoherraa argumentoi vastauksissaan hengellisen kommuunion puolesta (K53; K122). Sen sijaan yksi seurakuntalaisista tyrmäsi ajatuksen:

[Ei tuntunut] teologisesti siltä, että katselemalla kokisin osallisuutta ehtoolliseen tai yhteyttä kristukseen [sic]. Jos voisin kotona liittyä ehtoolliseen olisi se toinen juttu (V23).

Seurakuntalaisen henkilökohtainen kokemus heijastelee luterilaista perinnettä ja erityisesti *Katekismuksen* opetusta, sillä siinä painotetaan ehtoollisen olevan tarkoitettu jokaiselle kristitylle todellisesti nautittavaksi.<sup>62</sup>

Seurakuntalaiset näyttivät joka tapauksessa vastausten perusteella kaipaavan nimenomaan aktiivisia tapoja osallistua jumalanpalveluksiin ja myös ehtoolliselle. Samankaltaisen huomion on tehnyt myös Terhi Utriainen, joka on todennut omien tutkimustensa perusteella:

-- monet ihmiset kiinnostuvat sellaisista uskontoon kytkettyistä ilmiöistä, joiden parissa he kokevat voivansa itse aktiivisesti toimia, kokea ja oppia jotain uutta ja jotka voi liittää osaksi oman elämän arkea.<sup>63</sup>

Osallisuuden näkökulmat ja maallikkojen toiminnan mahdollisuudet olivat aineistois-

samme usealla tavalla esillä. Kirkkoherrojen vastauksista on edellä nostettu esiin huoli seurakuntalaisten jäämisestä kotiin mahdollisen etäehtoolliskäytännön myötä, samoin kuin heidän huolensa maallikkojen roolin vääränlaisesta korostumisesta ja papiston merkityksen kyseenalaistumisesta. Näihin teemoihin liittyy myös kirkkoherra K103:n pohdinta:

Sakramenteja on jo muutenkin tietty maallikot otaneet omassa herätysliikkeissään omaan käyttöön, enkä pidä sitä toivottavana enkä hyvänä.<sup>64</sup>

Yksi kirkkoherroista kertoi tietävänsä maallikkoja, jotka olivat aiemmin nauttineet etäehtoollista, mutta huomanneet piispojen julkisen ohjeistuksen myötä käytännön vääräksi (K68). Näissä vastauksissa korostuu ajatus siitä, että etäehtoollisen hyväksyminen toimisi porttina kirkon opin ja järjestyksen kannalta huolestuttavaan sekasortoon.

Maallikot ovat aiemman tutkimuksen mukaan kuitenkin ”varsin tietoisia uskonnollisen yhteisönsä teologisista ja opillisista puolista.”<sup>65</sup> Myös omassa seurakuntalaisaineistossamme opillinen tietoisuus ja kirkkoherrojen kanssa samankaltaisten teologisten aiheiden pohtimi-

57 Johnson 2020.

58 Katekismus 1999, 39§.

59 KJ 2 B, 12 §.

60 Ks. esim. Jorgensson 2020; Thompson 2020a; 2020b.

61 Piispat ohjeistivat hengellisestä kommuuniosta samoissa hiippakuntakirjeissä, joissa he kielsivät etäehtoollisen viettämisen. Ks. esim. Jolkkonen 2020.

62 Iso Katekismus 1529, viides osa: alttarin sakramentti.

63 Utriainen 2020, 225.

64 Vastaaja viitanee esikoislestadiolaisten parissa vuodesta 2015 alkaneisiin, maallikkojohtoisiin ehtoollistilaisuuksiin, joissa on myös kastettu lapsia. Tästä ks. Salomäki 2020d, 96.

65 Kupari & Vuola 2020, 21.

nen tuli vahvasti ilmi, kuten yllä on jo kuvattu. Toisaalta paikoin seurakuntalaiset näyttivät suhtautuvan teologisiin kysymyksiin kirkkoherroja väljemmin. Tämä tulee esiin esimerkiksi kolmen seurakuntalaisen vastauksissa, joissa korostui uskon tai sydämen asenteen ensisijaisuus suhteessa virallisesti määriteltyyn teologiaan (V112, V127, V161). Tämä käsitys kiteytyi vastaajan V112 toteamuksessa: ”Etäehtoollinen on yhtä pyhä, kun sen nauttii oikealla asenteella.” Näissä vastauksissa etäehtoollisen teologinen oikeutus nousi yksilön kokemuksesta ja uskonnollisesta tulkinnasta, hänen tavastaan elää uskoaan todeksi.

Seurakuntalaisten halusta osallistua aktiivisesti jumalanpalvelukseen kertoo erityisesti muutamien vastaajien kuvaus etäehtoollisen viettämisestä koronapandemian ensimmäisen aallon aikana. Etäehtoollista viettäneitä seurakuntalaisia oli kyselyyn vastanneiden joukossa kahdeksan, jotka kaikki olivat naisia ja edustivat kaikkia kyselyn ikäryhmiä. Kolme vastanneista ilmaisi viettäneensä etäehtoollista vain kertaalleen. Yksi vastaajista totesi sen sijaan viettäneensä etäehtoollista ”montakymmentä kertaa” (V125) ja toinen ilmaisi epäsuorasti viettäneensä etäehtoollista useammin kuin kerran: ”Haluan nauttia ehtoollisen halutessani kotona ja olen niin tehnytkin!” (V81). Sidoksista muiden kirkkojen tai liikkeiden etäehtoolliseen kertoi kaksi vastaajaa, joista toinen oli osallistunut One Way Mission ry:n järjestämään etäehtoolliseen ottamalla ”leipäpalan ja mehua” (V91). Toinen kertoi osallistuneensa helluntaiseurakunnan etäehtoolliseen:

Ensimmäinen kerta oli jyrkimpien rajoitustoimien aikana kotona läheisten kanssa helluntaiseurakunnan etäjumalanpalveluksen osana. Itse koin tilanteen ennemmin muistoateriana, koska tilanne ei vastannut ev.lut. kirkon ehtoolliskäsitystä. Siitä tuli kuitenkin hyvä mieli ja yhteyden tuntu. (V209)

Kotona nautitut aineet haluttiin mieltää nimenomaan ehtoolliseksi, vaikka ehtoollisaineet eivät olisi olleet konsekreoituja tai muodoltaan leipää ja viiniä. Tämä käy ilmi vastaajan V183 pohdinnasta:

Kotona jumalanpalveluksen jälkeen improvisoin lähes absolutistina nauttimalla teetä ja kahvileipää. Kaiketi tämä menee enemmän kirkkokahveista, mutta itse halusin tarkoituksellisesti liittää siihen rituaalin hengen.

Ehtoollisen nauttimisella oli siten kyseiselle vastaajalle tärkeä symbolinen merkitys, ja kaikille etäehtoollista viettäneille ehtoollisen nauttiminen myös poikkeusoloissa oli tärkeä uskonnonharjoittamisen muoto – toisille kertaluontoisesti ja toisille jatkuvana käytäntönä.

Etäehtoollista nauttineista lähinnä seurakuntalaisen V209 vastauksesta käy ilmi, millä tavoin hän hahmotti ehtoollisen teologisen merkityksen. Hän totesi mieltäneensä helluntaiseurakunnan etäehtoollisen nimenomaan muistoateriana. Samankaltaisen suhtautumistavan voisi nähdä nousevan myös vastaajan V183 tavasta hahmottaa ehtoollisenviettonsa. Molemmista vastauksista näkyy siten kyky tarkastella ehtoollisen merkitystä oman teologisen perinteen näkökulmasta, siis arvioida ehtoollisen merkitystä luterilaisen identiteetin perspektiivistä. Olennaista on se, että etäehtoollista viettäneet tiedostivat sen suhteen luterilaiseen oppiin. Siitä huolimatta oma eletty uskonnollisuus, tarve tulla osalliseksi ja olla seuraajan sijaan aktiivinen omassa uskonelämässä ja jumalasuhteessa, nousivat näissä vastauksissa tärkeimmiksi toimintaa ohjaaviksi tekijöiksi. Kyse ei siten ole maallikkojen kohdalla välttämättä niinkään siitä, ettei kirkon opillisia linjauksia tiedettäisi vaan siitä, että ne tiedostaen toimitaan omalle uskonnollisuudelle sopivalla ja sitä rakentavalla tavalla.



## JOHTOPÄÄTÖKSET

Olemme tässä artikkelissa tarkastelleet Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkoherrojen ja seurakuntalaisten käsityksiä ja kokemuksia etäehtoollisesta. Analysoimme kyselyyn vastanneiden seurakuntalaisten ja kirkkoherrojen kantaa etäehtoolliseen sekä määrällisillä että laadullisilla menetelmillä. Teoreettinen viitekehys on eletyn uskonnon tutkimuksessa ja erityisen tarkastelun kohteena on eletty teologia eli se, millä tavoin yksilön näkemykset ja kokemukset ovat suhteessa luterilaisen kirkon oppiin ja virallisesti määriteltyyn teologiaan.

Sekä seurakuntalaiset että kirkkoherrat suhtautuivat etäehtoolliseen yleisesti ottaen useammin kielteisesti kuin myönteisesti. Joitakin eroja on kuitenkin havaittavissa. Keskimääräisesti aineistossamme seurakuntalaiset olivat myönteisempiä etäehtoolliskannassaan kuin kirkkoherrat, ja seurakuntalaisvastaajien parissa naiset olivat keskimäärin myönteisempiä kuin miehet. Näin ollen tutkimuksemme mukaan etäehtoolliseen myönteisimmin suhtautuva on todennäköisimmin seurakuntalaisnainen. Tätä näkemystä tukee myös se, että kaikki etäehtoollista kodeissaan viettäneet seurakuntalaisvastaajat olivat naisia. Toisaalta on otettava huomioon, että ryhmien sisäiset erot olivat suuria.

Molemmissa aineistoissa pohdinta etäehtoollisen äärellä oli pääosin kahtalaista: joko omaa näkökulmaa ei eritelty lainkaan tai sitä perusteltiin teologisesti. Käytännön näkökulmat jäivät vähäisiksi. Sekä kirkkoherrojen että seurakuntalaisten parista nousi hyvin samankaltaista teologista pohdintaa erityisesti konsekraatioon ja ehtoollisen yhteysluonteeseen liittyen. Etäehtoollisperusteluissa ei siten noussut merkittäviä eroja maallikoiden ja papiston välillä, vaan lähinnä pienehköjä eroja painotuksissa. Hieman yllättäen seurakuntalai-

set pohtivat eri tunnustus- ja kirkkokuntien ehtoollisteologisia eroja kirkkoherroja enemmän.

Seurakuntalaisten ja kirkkoherrojen näkemykset poikkesivat toisistaan eniten maallikkojen osallisuutta ja toimijuutta koskevissa vastauksissa sekä auktoriteetteihin vetoamisessa. Siinä missä useampi kirkkoherra painotti esimerkiksi pappisjohtoisuuden merkitystä ja piispojen kannan seuraamista, seurakuntalaisten keskuudessa vedottiin Jumalan kaikkivaltiuteen tai Jeesuksen auktoriteettiin, ja monesta vastauksesta heijastui halu omaehtoiseen (ehtoolliselle) osallistumiseen. Erityisen selkeästi aktiivinen oman uskonnollisuuden muovaaminen näkyi aineistoissamme niiden seurakuntalaisten kohdalla, jotka olivat viettäneet etäehtoollista. He loivat omia uskonnollisia käytäntöjään ja muokkasivat uskonnollista toimijuuttaan poikkeustilanteen aiheuttamissa olosuhteissa. Tämä saatettiin tehdä hyvin tietoisena omasta luterilaisesta perinteestä.

Edellisiin huomioihin kytkeytyy kiinteästi kysymys vallasta.<sup>66</sup> Kenellä on valta ohjailla arjen uskonnollisuutta ja yksityisten ihmisten elettyä teologiaa? Virkansa puolesta instituutioita edustaville kirkkoherroille on luontevaa nojautua esimerkiksi piispalliseen auktoriteettiin, kun taas seurakuntalaisten teologian tekemistä ohjaavat yksiselitteisemmin yksilön omat kokemukset ja merkityksenannot. Joka tapauksessa vastausten perusteella on selvää, että kirkkoon sitoutuneet seurakuntalaiset kaipaavat aktiivista toimijuutta.

Koronapandemia on muovannut ihmisten kokemusta yhteisöllisyydestä sekä kaventaen sitä että luoden uusia, pääosin verkkovälitteisiä yhteyksiä. Ehtoollinen on vahvasti yhteisöllinen rituaali, ja tutkimuksemme tulokset nosta-

66 Vallasta ja vallankäytöstä osana elettyä uskontoa, ks. Ratinen 2020.

vatkin esiin useita teologisia jatkokysymyksiä. Tulevaisuudessa on hyvä pohtia muun muassa sitä, vahvistaako tai vääristääkö etäehtoollinen seurakunnan yhteyttä. Lisäksi kysymystä konsekraation ajallisuudesta ja paikallisuudesta – ja ylipäänsä kysymystä ehtoollisen luonteesta ajan ja paikan rajat ylittävänä sakramenttina – olisi syytä pohtia lisää. Voisiko papin kirkossa toimittama konsekraatio ylittää kodeissaan messuun osallistuvien seurakuntalaisten luotäyhteyden välityksellä? Samankaltainen kysymys voidaan toki esittää – ja on jo esitetty – myös muista kirkollisista toimituksista, kuten kasteesta, konfirmaatiosta, avioliittoon vihkimisestä ja hautaan siunaamisesta.

Eletyssä teologiassa on kyse tavasta elää uskoa todeksi ja ihmisen aktiivinen toimijuus on sen ytimessä. Artikkelimme osoittaa, että arjen uskonnollisuus ei ole opillisuuden vastakohta. Etäehtoolliskysymyksessä eletty teologia peilautuu virallisesti määriteltyyn teologiaan niin kirkkoherrojen kuin seurakuntalaisten osalta. Henkilökohtainen teologia voi olla linjassa virallisen kanssa ja nousta siitä, mutta se voi yhtä hyvin kyseenalaistaa kirkon edustamaa teologiaa. Olennaiseksi näkökulmaksi nousee oman uskonnollisuuden omaehtoinen muotoileminen ja todeksi eläminen passiivisen, valmiiksi annettujen normien toistamisen ja noudattamisen sijaan.

TT Sini Mikkola (sini.mikkola@uef.fi) on kirkkohistorian yliopistonlehtori Itä-Suomen yliopistossa. Aiemmassa tutkimuksessaan hän on erityisesti keskittynyt reformaatioajan historian ja teologian tarkasteluun.

TT Laura Kallatsa (laura.kallatsa@uef.fi) on käytännöllisen teologian tutkijatohtori Itä-Suomen yliopistossa. Hän tutkii muun muassa suomalaisten arvoja ja uskonnollisuutta sekä samaa sukupuolta olevien parisuhteita luterilaisessa kontekstissa.

## LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

E-lomakeaineisto N=333, tutkijoiden hallussa.

Adam, Júlio César & Moisés Sbardelotto (2020). Online Liturgy in the Pandemic: Reflections on Religious Practices of Catholics and Lutherans in Brazil. *Gottesdienst auf eigene Gefahr? Die Feier der Liturgie in der Zeit von Covid-19*. Toim. Hans-Jürgen Feulner & Elias Haslwanter. Münster: Aschendorff Verlag, 467–481.

Aniol, Scott (2020). Why "virtual Lord's Supper" is impossible. <https://www.christianpost.com/voices/why-virtual-lords-supper-is-impossible.html> (luettu 27.3.2020).

Berger, Teresa (2018). *@ Worship: Liturgical Practices in Digital Worlds*. London, New York: Routledge.

Berger, Teresa (2020). @ Worship in the Epicenter of a Pandemic: Catholic Liturgical Life in the United States in 2020. *Gottesdienst auf eigene Gefahr? Die Feier der Liturgie in der Zeit von Covid-19*. Toim. Hans-Jürgen Feulner & Elias Haslwanter. Münster: Aschendorff Verlag, 115–122.

Foley, Edward (2021). Spiritual Communion in a Digital Age: A Roman Catholic Dilemma and Tradition. *Religions* 12: 245. DOI: <https://doi.org/10.3390/rel12040245>.

Hallitus on todennut yhteistoiminnassa (2020). *Valtioneuvosto*. Hallitus on todennut yhteistoiminnassa tasavallan presidentin kanssa Suomen olevan poikkeusoloissa koronavirustilanteen vuoksi. <https://valtioneuvosto.fi/-/10616/hallitus-totesi-suomen-olevan-poikkeusoloissa-koronavirustilanteen-vuoksi> (luettu 15.3.2021).

Henkilöstötilasto (2020). Kirkon tilastot. [www.kirkkostatot.fi](http://www.kirkkostatot.fi) (luettu 19.7.2021).

Hintikka, Kaisamari (2020). Pääsiäisen jumalanpalveluselämä. <https://www.espoonhiippakunta.fi/ohjeet-seurakunnille-koronaepidemian-aikana/> (luettu 1.4.2021).

Hytönen, Maarit et al. (2020). Johtopäätökset. *Uskonto arjessa ja juhlassa: Suomen evankelis-luterilainen*

- kirkko vuosina 2016–2019*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 134. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus, 251–266.
- Häkkinen, Seppo (2020). Hyvät kirkkoherrat. <https://www.mikkelinhiippakunta.fi/uploads/2020/03/f97c10f4-kirje-kirkkoherroille-28.3.2020-koronavirusepidemia.pdf> (luettu 1.4.2021).
- Iso katekismus (1529). *Luterilaiset tunnustuskirjat*. <http://tunnustuskirjat.fi/ik/index.html> (luettu 2.4.2021).
- Joenerä, Ann-Maarit (2013). *Jumalan lapset isän syllissä: Narratiivinen tutkimus jumalanpalveluksen merkityksellisyyden rakentumisesta kirkossakävijöille Tuusulan seurakunnassa*. Väitöskirja. Helsingin yliopisto.
- Johnson, Sarah (2020). Online Communion, Christian Community, and Receptive Ecumenism: A Holy Week Ethnography during COVID-19. *Studia Liturgica* 50:2, 188–210.
- Jolkkonen, Jari (2004). *Uskon ja rakkauden sakramentti: Opin ja käytännön yhteys Martin Lutherin ehtoollisteologiassa*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 242. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.
- Jolkkonen, Jari (2020). Näkökohtia ehtoollisen vietosta pääsiäisenä 2020. <https://www.piiispajarijolkkonen.fi/kirjoitukset/nakokohtia-ehtoollisen-vietosta-paasiaisena-2020/> (luettu 12.3.2021).
- Jorgensson, Allen (2020). Corona and Communion. <https://stillvoicing.wordpress.com/2020/03/> (luettu 27.3.2021).
- Kallatsa, Laura & Sini Mikkola (2020). ”Olimme kaikki osallisia ’kaipuun sakramentista’”: Ehtoollinen ja kirkkoherrojen kokemukset Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa koronakeväänä 2020. *Uskonnotutkija* 2, 1–27. DOI: <https://doi.org/10.24291/uskonnotutkija.v9i2.100611>.
- Karttunen, Tomi (2020). *Mitä on luterilaisuus? Kirkko, teologia ja yhteiskunta*. Kirkon tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 62. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.
- Kotila, Heikki (2004). *Liturgian lähteillä: Johdatus jumalanpalveluksen historiaan ja teologiaan*. Helsinki: Kirjapaja.
- Katekismus (1999). Kirkolliskokouksen 12.11.1999 hyväksymä katekismus. <http://katekismus.fi/> (luettu 1.7.2021).
- Kupari, Helena & Elina Vuola (2020). Johdanto: Mitä on eletyn uskonnon tutkimus? *Eletty Uskonto: Arjen uskonnollisuudesta ja sen tutkimuksesta*. Toim. Elina Vuola. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 7–39.
- Lange, Dirk (2020). Digital Worship and Sacramental Life in a Time of Pandemic. <https://www.lutheran-world.org/blog/digital-worship-and-sacramental-life-time-pandemic> (luettu 27.3.2021).
- McGuire, Meredith (2008). *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life*. Oxford: Oxford University Press.
- McGuire, Meredith (2016). Individual Sensory Experiences, Socialized Senses, and Everyday Lived Religion Practice. *Social Compass* 63:2, 152–162.
- Mikkola, Sini (2020). Etäehtoollinen ja luterilainen ehtoollisteologia: Mahdollinen yhtälö. *Vartija* 3. <https://www.vartija-lehti.fi/etaehtoollinen-ja-luterilainen-ehtoollisteologia-mahdollinen-yhtalo/> (luettu 12.3.2021).
- Orsi, Robert (2010). *The Madonna of 115th Street: Faith and Community in Italian Harlem, 1880–1950*. New Haven: Yale University Press.
- Palvelkaa Herraa iloiten (2009). *Jumalanpalveluksen opas*. Helsinki: Kirkkohallitus.
- Pajunen, Mika (2020). Sanan jakaminen on eri asia kuin sakramentin jakaminen. <https://www.kotimaa.fi/blogit/mikat-k-t-pajunen-sanan-jakaminen-on-eri-asia-kuin-sakramentin-jakaminen/> (luettu 27.3.2020).
- Peura, Simo (2020). Ohjeet kirkkoherroille Lapuan hiippakunnassa 26.3.2020. [https://www.lapuan-hiippakunta.fi/uploads/2020/04/94054145-ehtoollinen\\_ja\\_kaste\\_26.3.2020.pdf](https://www.lapuan-hiippakunta.fi/uploads/2020/04/94054145-ehtoollinen_ja_kaste_26.3.2020.pdf) (luettu 1.4.2021).
- Ratinen, Teemu (2020). Oppi elettyinä uskontona: Perheneuvojat ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon muuttuva avioliitto-opetus. *Eletty Uskonto: Arjen*

- uskonnollisuudesta ja sen tutkimuksesta*. Toim. Elina Vuola. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 95–118.
- Repo, Matti (2020). Nyt on aihetta hieman pidempään kirjoitukseen. <https://www.facebook.com/295890837117699/posts/3894853150554765/> (luettu 1.4.2021).
- Schmalkaldenin opinkohdat (1537). *Luterilaiset tunnustuskirjat*. <http://tunnustuskirjat.fi/s/index.html> (luettu 9.3.2021).
- Seurakuntien toimintatilasto (2020). <https://www.kirkontilastot.fi/viz?id=125> (luettu 15.3.2021).
- Salminen, Veli-Matti (2021). *Seurakuntatyö pitkittyneessä poikkeustilassa*. Kirkon tutkimuskeskus. [https://evl.fi/documents/1327140/50112189/Raportti+KTK+koronakyselyst%C3%A4+2021\\_Saavutettava2.pdf/8bbd3528-7bb1-1ccb-acac-12604e78abf2?t=1615545968213](https://evl.fi/documents/1327140/50112189/Raportti+KTK+koronakyselyst%C3%A4+2021_Saavutettava2.pdf/8bbd3528-7bb1-1ccb-acac-12604e78abf2?t=1615545968213) (luettu 15.3.2021).
- Salomäki, Hanna (2020a). *Seurakunnat ja koronakriisi*. Kirkon tutkimuskeskus. <https://evl.fi/documents/1327140/50112189/Seurakunnat+ja+koronakriisi+2020.pdf/69a939cd-e0c2-4803-9422-af53ca80c4db?t=1590475691191> (luettu 15.3.2021).
- Salomäki, Hanna (2020b). *Suomalaisten henkinen kriisinkestävyys: Huolenaiheet ja turvallisuutta tuovat tekijät koronakriisissä*. Kirkon tutkimuskeskus. [https://evl.fi/documents/1327140/50112189/Raportti\\_Suomalaistenhenkinenkriisinkest%C3%A4vyy\\_VerkkoSaavutettava.pdf/454e8e5b-33b0-109a-b039-1155b9844d04?t=1588071335739](https://evl.fi/documents/1327140/50112189/Raportti_Suomalaistenhenkinenkriisinkest%C3%A4vyy_VerkkoSaavutettava.pdf/454e8e5b-33b0-109a-b039-1155b9844d04?t=1588071335739) (luettu 27.3.2021).
- Salomäki, Hanna (2020c). *Suomalaisten jaksaminen koronakriisissä*. Kirkon tutkimuskeskus. [https://evl.fi/documents/1327140/50112189/Suomalaisten+jaksaminen+koronakriisiss%C3%A4\\_koronan+uusintakysely\\_saavutettava.pdf/3ca90cc9-6fc7-5ca8-2dca-e72aa2f5adf1?t=1596613471083](https://evl.fi/documents/1327140/50112189/Suomalaisten+jaksaminen+koronakriisiss%C3%A4_koronan+uusintakysely_saavutettava.pdf/3ca90cc9-6fc7-5ca8-2dca-e72aa2f5adf1?t=1596613471083) (luettu 27.3.2021).
- Salomäki, Hanna (2020d). Jumalanpalvelus, kirkolliset toimitukset ja kristilliset juhlahyväät. *Uskonto arjessa ja juhlassa: Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2016–2019*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 134. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus, 90–132.
- Sinä olet kansani (2006). *Kirkollisten toimitusten opas*. Suomen ev.lut. kirkon kirkkohallituksen julkaisuja 4. Helsinki: Kirkkohallitus.
- Thompson, Deanna (2020a). Christ is Really Present Virtually: A Proposal for Virtual Communion. <https://wp.stolaf.edu/lutherancenter/2020/03/christ-is-really-present-virtually-a-proposal-for-virtual-communion/?fbclid=IwAR3Mip5XPH1pkUEDpnGpvACUHTG2QdTPXmEiqq5ZJKp-xeTXgjhVidzb7EQU> (luettu 3.3.2021).
- Thompson, Deanna (2020b). Christ is Really Present, Even in Holy Communion via Online Worship. *Liturgy* 35:4, 18–24, DOI: 10.1080/0458063X.2020.1832847.
- Utriainen, Terhi (2020). Elettyä vernakulaaria uskontoa oppimassa: Suomalaiset naiset henkisyiden poluilla. *Eletty Uskonto: Arjen uskonnollisuudesta ja sen tutkimuksesta*. Toim. Elina Vuola. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden seura, 217–241.
- Vartiainen, Anneli (2015). *Messu, yhteisö ja muistaminen: Suomen evankelis-luterilaisen kirkon messu yhteisöllisen muistamisen tilana*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 122. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.
- Village, Andrew & Leslie Francis (2020). Coronavirus, Church and You Survey Report. <https://www.yorks.j.ac.uk/media/content-assets/document-directory/documents/CC&Y-survey-initial-report.pdf> (luettu 20.4.2021).
- Yksimielisyyden ohje (1570). *Luterilaiset tunnustuskirjat*. <http://tunnustuskirjat.fi/yo/7.html> (luettu 9.3.2021).

Ikä	Kyselyyn vastanneet (N=141)
alle 30 v.	1 (1 %)
30–39 v.	8 (6 %)
40–49 v.	24 (17 %)
50–59 v.	64 (45 %)
yli 59 v.	44 (31 %)

Taulukko 1. Kyselyyn vastanneiden kirkkoherrojen ikäjakauma.

Hiippakunta	Kyselyyn vastanneet (N=141)	Kaikki Suomen ev.-lut. kirkon kirkkohererrat
Espoon hiippakunta	5 (4 %)	19 (5 %)
Helsingin hiippakunta	9 (6 %)	30 (8 %)
Kuopion hiippakunta	23 (16 %)	47 (13 %)
Lapuan hiippakunta	11 (8 %)	44 (12 %)
Mikkelin hiippakunta	14 (10 %)	38 (10 %)
Oulun hiippakunta	30 (21 %)	62 (16 %)
Porvoon hiippakunta	18 (13 %)	49 (13 %)
Tampereen hiippakunta	9 (6 %)	38 (10 %)
Turun arkkihiippakunta	22 (16 %)	51 (13 %)

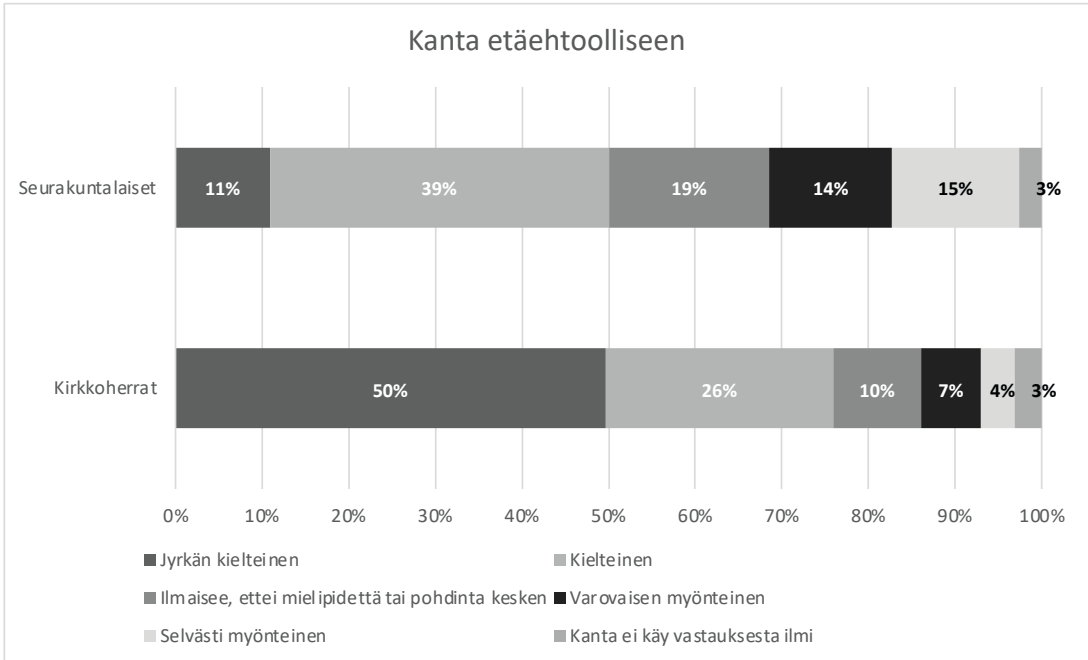
Taulukko 2. Kyselyyn vastanneiden kirkkoherrojen ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kaikkien kirkkoherrojen hiippakuntajakauma.

Ikä	Kyselyyn vastanneet (N=192)
Alle 25-vuotias	30 (16 %)
25–40-vuotias	56 (29 %)
41–55-vuotias	41 (21 %)
56–69-vuotias	52 (27 %)
70-vuotias tai yli	12 (76 %)

Taulukko 3. Kyselyyn vastanneiden luterilaisen kirkon jäsenten ikäjakauma.

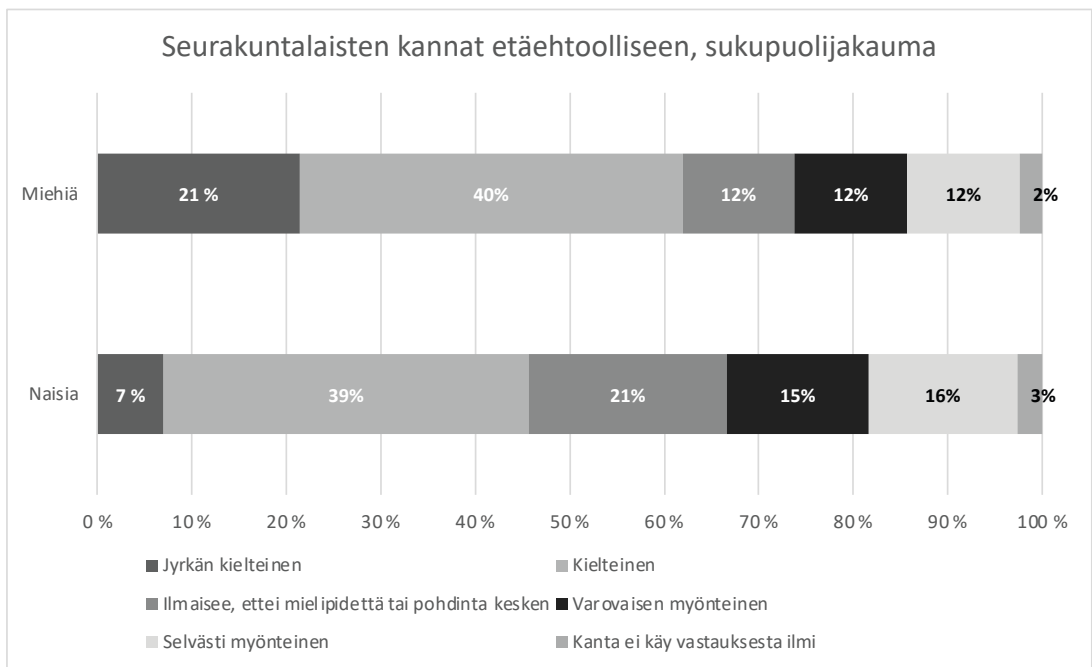
Asuinpaikka	Kyselyyn vastanneet (N=192)
Helsinki-Uusimaa	38 (20 %)
Etelä-Suomi	47(24 %)
Länsi-Suomi	30 (16 %)
Itä- ja Pohjois-Suomi	68 (35 %)
Ahvenanmaa	1 (>1 %)
Ulkomailla	1 (>1 %)

Taulukko 4. Kyselyyn vastanneet suomalaiset asuinpaikan mukaan ryhmiteltynä. Suuraluejako: 1) Helsinki-Uusimaa (sis. Uudenmaan maakunnan), 2) Etelä-Suomi (sis. Varsinais-Suomen, Kanta-Hämeen, Kymenlaakson ja Etelä-Karjalan), 3) Länsi-Suomi (sis. Satakunnan, Pirkanmaa, Keski-Suomen, Etelä-Pohjanmaan ja Pohjanmaan), 4) Pohjois- ja Itä-Suomi (sis. Keski-Pohjanmaan, Pohjois-Pohjanmaan, Lapin, Kainuun, Pohjois-Karjalan ja Etelä-Savon), 5) Ahvenanmaa.

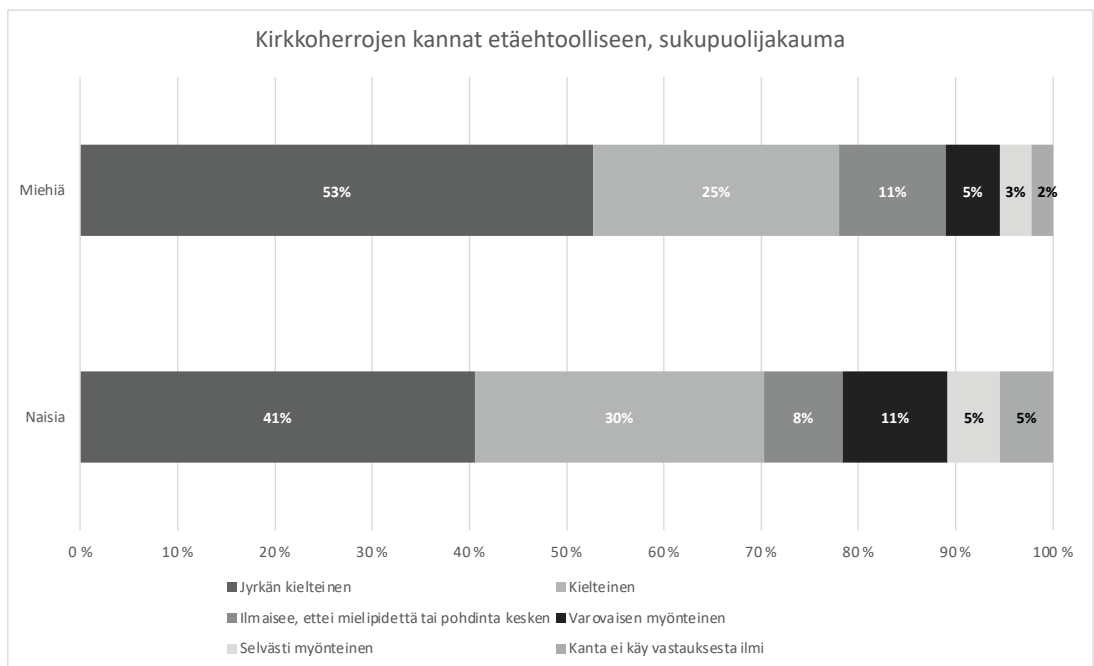


Kuvio 1. Seurakuntalaisten ja kirkkoherrojen kannat etäehtoolliseen.





Kuvio 2. Seurakuntalaisten kannat etäehtoolliseen sukupuolen mukaan jaoteltuna.



Kuvio 3. Kirkkoherrojen kannat etäehtoolliseen sukupuolen mukaan jaoteltuna.